

УДК 94(477.72):636"1861/1900"

РОЗВИТОК ТВАРИННИЦТВА В СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ ХЕРСОНЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Людмила ЧОРНА (Одеса)

У статті розглядається стан розвитку тваринництва сільського населення Херсонської губернії в другій половині ХІХ ст. Аналізуються основні напрямки скотарства та їхній вплив на загальний рівень розвитку селянських господарств.

Ключові слова: сільське господарство, тваринництво, Херсонська губернія, селяни, скотарство, друга половина ХІХ ст.

В статье рассматривается состояние развития животноводства сельского населения Херсонской губернии во второй половине ХІХ в. Анализируются основные направления скотоводства и их влияние на общий уровень развития крестьянских хозяйств.

Ключевые слова: сельское хозяйство, животноводство, Херсонская губерния, крестьяне, скотоводство, вторая половина ХІХ в.

This paper considers the development of livestock farming among the rural population of Kherson province in the late 19th century. The basic directions of livestock farming and their impact on the overall development of agriculture are also analyzed.

Keywords: agriculture, livestock farming, Kherson province, peasants, cattle farming, late 19th century.

Характерна особливість господарського життя селянства на півдні України, зокрема в Херсонській губернії, полягала в тісному взаємозв'язку та взаємозумовленості землеробства з тваринництвом в пореформений період. Для рільництва потрібна тяглова сила, а тварини вигодовувалися кормом, вирощеним у полі. Практично кожне господарство зосереджувало основні зусилля на землеробстві, надаючи при цьому увагу й тваринництву. Наявність худоби визначалася внутрішніми потребами господарств, розмірами орної землі, сіножатей. Тваринництво було важливою сферою діяльності частини сільського населення. Але регіональні особливості його розвитку вивчені ще недостатньо. Тому дослідження розвитку тваринництва в регіональному масштабі уможливить розкрити особливості й місцеву специфіку функціонування аграрного сектора.

Питаннями розвитку тваринництва в Херсонській губернії займалися працівники земств, зокрема Т. Осадчий [1]. Матеріали з питань сільського господарства містилися в щорічних звітах губернських управлінь, земської статистики [2, с. 3]. Велику кількість даних містять "Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії" [4]. Відомості про розвиток скотарства в німецьких колоніях трапляються у А. Веліцина [5]. У праці А. Шмідта, що була присвячена географічному, етнографічному й економічному описові Херсонської губернії, наводяться відомості про посіви, знаряддя праці, господарські заняття населення краю [6].

Вагомим є доробок учених сучасного періоду (Ю.П. Присяжнюк, Л.М. Горенко, О.П. Реєнт) [7, 8, 9, 10]. Колективна монографія О.П. Реєнта й О.В. Сердюка розкриває особливості розвитку сільського господарства України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Зокрема, проаналізовано структуру землеробства й тваринництва в пореформену добу, визначено обсяги продовольчих ресурсів України, з'ясовано причини, що гальмували розвиток сільського господарства [11].

Метою пропонованої статті є на основі аналізу джерел та літератури висвітлити стан розвитку тваринництва сільського населення Херсонської губернії, проаналізувати основні його напрямки та їхній вплив на загальний рівень розвитку селянських господарств.

Скотарство в Херсонській губернії другої половини ХІХ ст. перебувало в стані застою чи навіть занепаду. У пореформену добу сільське господарство України пристосувалося до потреб світового хлібного ринку, що призвело до формування своєї рідної структури посівних площ. Колись вільні степові простори розорювалися й засівалися пшеницею та ячменем. Кормова база тваринництва скорочувалася, що негативно впливало на розвиток скотарства.

У південних регіонах України від 70 до 80% сільських мешканців жило винятково за рахунок сільськогосподарського промислу. Наприклад, в Олександрійському повіті Херсонської губернії розподіл господарств за видом занять був наступним:

Заняття	Число господарств	%
Землеробство	35608	61,1
Землеробство й торгівля	291	0,5
Землеробство й промисли	7125	12,2
Ремесла й промисли	3104	5,3
Торгівля	1506	2,6
Шинкарство	204	0,4
Державна служба	788	1,3
Приватна служба, найми	8880	15,2
Вільні професії	233	0,4
Змішані й невизначені заняття	592	1,0
Разом	58331	100

[12, с. 103].

Основна порода худоби – українська складала приблизно 4/5 всієї великої рогатої худоби. З інших порід були: голландська, швейцарська, франконська, угорська, російські (Холмогорська та Ярославська), у деяких господарствах тримали Карловську худобу (поліпшена порода української худоби); також було велике розмаїття метисів, що утворювалися від змішання різних порід. Українська порода мала всі якості робочої і м'ясної породи й стояла нарівні з іншими іноземними породами (витрачено багато часу й коштів на закупівлю іноземних порід і схрещування їх, замість удосконалення місцевої породи).

У селянських стадах переважав молочний напрямок скотарства, наступним ішов суто робочий напрямок та м'ясо-молочний. По суті, у селянських господарствах ніякого визначеного напрямлення продуктивності не було. Та велика потреба в молоці змушувала сільське населення інстинктивно заводити в основному молочні породи. Більше молока давали корови червоної німецької породи, яку й заводили в багатьох господарствах селяни, хоча і не вміли, а часто і не могли через брак коштів та кормів використовувати її повною мірою. Внаслідок цього дуже часто траплялося, що в умовах селянських господарств червона німецька корова починала давати менше молока, ніж сіра степова. Селяни поверталися знову до розведення сірої степової [13, с. 14].

Утримання худоби було степовим круглий рік, тобто вона перебувала під відкритим небом майже постійно. Лише зрідка в деяких господарствах для худоби робили навіси, корівників майже не було. Селяни вважали, що на холоді худоба їсть корм навіть гіршої якості, а в теплі не з'їдає його [14, с. 6].

Харчувалася худоба переважно підніжним кормом, тільки взимку – сухий корм (солома всіх сортів, полова, різноманітні залишки від зерна, сіно – дуже рідко) [15, с. 9]. Стан худоби був надзвичайно поганим. Кормів мало, худоба напівголодна й хвора (рахіт, шкіряні хвороби, чума та ін.). Смертність складала 10% і більше [16, с. 10]. У Херсонській губернії за один лише 1883 рік жертвами різноманітних хвороб стали більше 13,5 тис. коней, 42,7 тис. голів великої рогатої худоби [17, арк. 6]. Особливо поганим утриманням худоби відзначалися селянські господарства, які тримали значну кількість робочої худоби та молодняка, але мало турбувалися про заготівлю кормів. За ступенем догляду в селянських господарствах худоба поділялася на 3 категорії: найкраще доглядали робочу худобу, наступними були корови, бо від них очікували приплід, найгірше доглядали молодняк, який не давав господарству ніякої продуктивності, тому найпершим знайомився з голодом (часто взимку худоба їла очерет з хат і солону) [18, с. 17].

При поганих умовах утримання худоби її вгодованість була різною, що добре видно на весняних ярмарках, куди звозили худобу з різних районів. Неоднакова забезпеченість господарств кормовими засобами для худоби розвинула звичай віддавати її на зимівлю за гроші чи відробіток. У більшості випадків худобу з такою метою віддавали в економії з оплатою за зимівлю на солоні та полові до 15 крб. від вола й до 8 крб. – від іншої худоби. Зимівля на сіні не практикувалася майже ніде через дорожнечу. На зимівлю віддавали худобу не потрібну в господарстві взимку – молодняк і волів, якщо не було заробітків возовицею [19, с. 23].

Випасання худоби в селянських стадах було загальним, тобто молодняк випасався разом з дорослою худобою, бики й телиці також паслися разом і схрещувалися самі. Це згубно

впливало на розвиток скотарства. Наприклад, у Тираспольському повіті, який був повітом змішаного типу, бо там утримувалися різні породи худоби приблизно в однакових пропорціях, відсоток стад із загальним випасом складав від 60% до 70 % [20, с. 14].

Недостатня кількість кормів, спільні випаси молоді худоби (без розділення статей) і пов'язані з цим наслідки, занадто раннє використання молоді худоби в роботі тягло за собою виродження, худоба втрачала всі якості української породи. Як виродилась порода худоби в Херсонській губернії, можна визначити за даними щодо забитих тварин. На Херсонських бойнях часто траплялися степові бики віком 7 – 10 років, що давали лише 8 – 10 пудів м'яса й сала [21, с. 11].

На розведення худоби також не зверталось належної уваги. Головним завданням було отримати найбільший приплід, а на вибракуння, підбір та принципи схрещування худоби не зважалося. Якщо й зверталась увага на вибір виробника бика, то щодо корів (самиць) цього не робилося.

Більшість селянських господарств міцно трималися за сіру степову корову та вола й не переймалися питаннями схрещування. Німці й частина заможних господарів свідоміше ставилися до підбору племінних биків у своїх стадах. У більшості німецьких колоній поселяни розводили велику рогату худобу голландської, бельгійської порід. Червона німецька порода великої рогатої худоби утримувалась переважно для молока, ніж для розведення та поліпшення породи. За рік корови цієї породи давали по 155 відер молока, надій окремих корів досягав 276 відер [22, с. 26]. Молочне господарство як у селян, так і в заможних господарів було розвинене недостатньо, у більшості випадків обмежувалися маломолочним господарством – тільки для домашнього вжитку.

Німецькі колоністи значну увагу приділяли умовам утримання худоби та приготуванню кормів, здійснювали ретельну селекцію. У кінці XIX – на початку XX ст. випадків масової загибелі худоби через відсутність кормів у німецьких господарствах не спостерігалось, хоча нестача сухих кормів виникала. Так сталося через неврожай 1892 р. У поселенні Гліксталь з 934 робочих коней на весну 1893 р. залишилося 645 голів – 31 %, з 1476 корів залишилось 586 голів – 60 % мору [23, с. 28].

Велику шкоду тваринництву завдавали хвороби, особливо чума. Після прийняття закону 1879 р. про ветеринарно-санітарні заходи, що вступив у дію лише 1888 р., ситуація кардинально змінилася. Фактично на 1886 р. припав початок протичумних дій. З липня 1888 р. по кінець 1890 р. в губернії не було жодного випадку смертності від чуми [24, с. 15].

Задовільний розвиток скотарства в німецьких поселенців пояснювався ще й тим, що над поголів'ям худоби в німецьких поселеннях уже не висіла загроза масової загибелі під час епідемії деяких хвороб (сибірська виразка, ящур та ін.). Колоністи широко використовували можливість лікування й щеплення худоби. За 1888/89 сільськогосподарський рік в Одеському повіті на сибірську виразку захворіло й загинуло в Зельці 6 голів великої рогатої худоби з наявних 958. Ящуром хворіла велика рогата худоба в Олександрфельдській волості в поселенні Красне – з 396 голів захворіло 160, загинуло лише 2 [25, с. 98].

У селянських господарствах биків культурних закордонних порід на кінець XIX ст. в Херсонській губернії було менше 2% (1,7%), і з'являлись вони там в основному з допомогою повітових земств та приватних господарів. Наприклад, Тираспольське земство закупило 19 биків вільстермаршів для покращення селянської рогатої худоби [26, с. 21]. Земство в Одеському повіті в 1894 – 1895 рр. для поліпшення рогатої худоби закупило 12 биків, молочних і робочих порід. Але очікуваних результатів це не дало. 6 биків пропало через 1 – 2 роки через хвороби. Інші 6 поперемінно утримувались у різних місцях повіту й не використовувалися за призначенням, до 1900 р. були продані [27, с. 26].

Худобу в господарствах використовували для сільськогосподарських робіт та возовиці, на продаж та молочний напрямок. У сільському господарстві користувалися волами та кіньми, також коней використовували для виїздів (у кого вони були, бо в багатьох селянських господарствах їх не було взагалі). Наприклад, на кінець XIX ст. в Олександрійському та Єлисаветградському повітах налічувалося від 35 до 43% господарств, що не мали робочої худоби. В Олександрійському повіті лише 20% селянських господарств мали худобу, а під час голоду ці показники ставали ще меншими [28, с. 86].

Фактичне витіснення волів кіньми в селянських господарствах стало об'єктивним явищем, суть якого полягала в тому, що було не вигідним утримувати їх тільки як робочу худобу. Тут діяв закон економічної доцільності. Утримання пари волів з трьома чи п'ятьма десятинами землі не завжди відшкодовувалося вартістю землеробських робіт. Тому дрібні господарі все частіше використовували в господарстві коней. А заможні господарства, що мали до 10 і більше десятин землі на двір, приділяли конярству найбільше уваги. Вони утримували коней не лише для роботи, але й для вирощування та продажу молодняка [29, с. 73].

У Херсонській губернії було добре розвинене дрібне орендне господарство, короткострокове й тому дуже незадовільне (в технічному розумінні). Такому господарству більша частина робочої худоби потрібна лише тимчасово (весною для посіву та восени для збору врожаю й осінніх посівів). Робоча худоба, переважно коні, купувалися на короткий строк, після використання продавалися (щоб не утримувати взимку). Перепродаж коней мав попит між селянами і десятинщиками. Ціна таких коней незначна, близько 25 – 30 крб. [30, с. 20].

Землеробство й скотарство при таких умовах було хижацьким, таким, що забирало з дешевої робочої худоби всі сили. Стосовно болгар та німців, то в них худоба перебувала в кращому стані. А, власне, тільки німці мали порівняно гарних робочих коней. У болгар та українців худоба значно гірша, коні дрібні й безсилі. Це залежало від економічної слабкості селян, частково – від системи експлуатації землі (земля селянами ніде інтенсивно не оброблялася: не було правильного чередування рослин, чорного пару й гнійного удобрення).

Порода коней Херсонської губернії не належала до числа самостійних, а була змішанням різних порід. Херсонський кінь мав середній і вище середнього зріст, був міцним, але досить не пропорційним, мав міцні ноги, добре розвинені груди, невисоку шию. Тварина не володіла силою й швидкістю рухів, але невибаглива до їжі та стійко переносила степовий клімат. Спосіб розведення та утримання степовий [31, с. 15].

На відміну від українців, німецькі поселенці тримали багато коней і використовували їх для сільськогосподарських робіт. Коні були в основному голштинської породи, також використовували в господарстві й коней російських порід. Майже кожне товариство німецьких поселенців мало куплених й утримуваних за суспільний кошт заводських жеребців. Коней тримали в стайнях. Наприклад, у поселенні Гросс-Лібенталь Одеського повіту було 3 жеребці віком 5 – 12 років, ціною 180 – 600 крб.; у поселенні Зельц налічувалося 2 жеребці віком 6 – 13 років, ціною 175 – 250 крб.; в Ельзасі – 2 жеребці віком 4 – 5 років по 250 крб. [32, с. 50].

Поліпшенням конярства в Херсонській губернії займалися земства. Наприклад, Єлисаветградське земство робило спроби допомогти селянам у поліпшенні породи коней. Зокрема, для цього земством 1870 р. було виділено 5 тис. крб. на купівлю жеребців із строковою виплатою. Охочі повинні були надати відомості про 20 маток і зобов'язання виплачувати по 60 крб. 4 роки. За таких умов було 2 охочих. 1872 р. вирішено замість купівлі видавати субсидію 300 – 500 крб. За таких умов охочих налічувалося 32, але селян серед них не було [33, с. 72].

Таким чином, тваринництво півдня України в пореформену добу зазнавало помітних змін. У 1860 – 70 рр. скотарство в Херсонській губернії перебувало в стані занепаду. Тваринництво в той період цілком залежало від рільництва й розвивалося за залишковим принципом, коли землі, які не можна було розорювати, використовувалися для випасу худоби. Худобу в селянських господарствах вирощували тільки для потреб власного господарства та споживання. Тенденції його розвитку значною мірою визначалися скороченням природної кормової бази, пристосуванням зернового господарства до потреб світового ринку та підвищенням загальної культури землеробства. Скотарство тісно пов'язане з характером сільського господарства, яке велося безсистемно, без правильного чергування рослин, без чорного пару й гнійного удобрення. Сільське господарство (з розрахунку затрат на одиницю площі капіталу й праці) було екстенсивним і скотарство при такому господарстві мало примітивний характер.

Стан господарств Херсонської губернії був у стадії ломки (переходу до чорного пару й правильних сівозмін), перехід здійснювався частково по всій губернії, і степове скотарство, що існувало, починало занепадати. Але цей спад був фактором прогресивним, бо вів до форм більш інтенсивного й продуктивного господарювання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Осадчий Т.И. Щербановская волость Елисаветградского уезда Херсонской губернии. Историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание. Херсон, – 1891. – 112 с.
2. Статистическое описание Ананьевского уезда // Сборник Херсонского земства 1890. – Херсон, 1890. – №4. – С. 185 – 200.
3. Сельскохозяйственная хроника Херсонской губернии за апрель 1893 г. – Херсон. – 208 с.
4. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. II.: Елисаветградский уезд (статистико-экономическое описание уезда). – Херсон, 1886. – 397 с.
5. Велицын А.А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на Юге и Востоке России. / А.А. Велицын. – С.-П., 1893. – 282 с.
6. Шмидт А.А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. / Сост. генер. штаба подполковник А.Шмидт. – С.-Пб., 1863. Т.2. – 874 с.
7. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство XIX – XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002. – 120 с.
8. Присяжнюк Ю.П., Горенко Л.М. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. – 1905 р.) // УІЖ. – 2000. – № 5. – С. 90.
9. Реєнт О.П. Соціальне життя села в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. // Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. – Т. 1. / О.В. Андрощук, В.К. Баран, А.В. Блануца та ін. – НАН України. Інститут історії України. – К., 2006. – 632 с.
10. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В.М. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Геєць та ін.; відп. ред. В.А. Смолій; авт. кол.: Т.А. Балабушевич, В.Д. Баран, В.К. Баран та ін.]; НАН України. Інститут історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т.1. – 696 с.
11. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861 – 1914 рр.): Монографія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 365 с.
12. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. III.: Александрийский уезд (статистико-экономическое описание уезда). – Херсон, 1888. – 103 с.
13. Слесарев Н.А. Материалы по исследованию животноводства в Херсонской губернии. – Херсон, 1916. – 148 с.
14. Зерцалов С.А. Степное скотоводство в Новороссийском крае, его прошлое и настоящее. Одесса, 1892. – 81 с.
15. Краевский А.А. Опыт описания скотоводства Херсонской губернии и изыскания средств к его улучшению. – СХЗ. – 1890. – №9. – С. 1 – 26.
16. Там само. – С. 10.
17. ЦДІАК (Центральний державний історичний архів України у м. Києві). – Ф. 442. – Оп. 537. – Од. зб. 150. – 385 арк.
18. Зерцалов С.А. Вказана праця. – С. 17.
19. Там само. – С. 23.
20. Слесарев Н.А. Вказана праця. – С. 14.
21. Краевский А.А. Вказана праця. – С. 11.
22. Зиновьев А. Перемены в организации сельского хозяйства Херсонской губернии и меры к его улучшению / А. Зиновьев. – Одесса, 1900. – 112 с.
23. Сельскохозяйственная хроника Херсонской губернии за апрель 1893 г. – Херсон. – С. 28.
24. Краевский А.А. Вказана праця. – С. 15.
25. Сельскохозяйственный обзор по Одесскому уезду за 1889 г. // Сборник Херсонского земства 1890. – Херсон, 1890. – №4. – С. 89 – 120.
26. Слесарев Н.А. Вказана праця. – С. 21.
27. Отчет по животноводству и ветеринарии в Одесском уезде за 1899 г. / Составитель Н.А. Покшишевский. – 1900. – Одесса. – 75 с.
28. Доклад Комиссии о земледельческих артелях избранной III Отделением И.В.Э.О. // Оттиск из №2 Трудов Императорского Вольного Экономического общества за 1896 г. – С.-Петербург. – С. 86.
29. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Вказана праця. – С. 73.
30. Отчет по животноводству и ветеринарии ... – С. 20.
31. Краевский А.А. Вказана праця. – С. 15.
32. Статистико-экономический обзор по Одесскому уезду за 1890 г. / Сост. Трояновский Б.Ю. – Одесса, 1891. – 253 с.
33. Зерцалов С.А. Вказана праця. – С. 72.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Чорна Людмила Михайлівна – аспірантка кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова.

Наукові інтереси: аграрні відносини на півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст.